

ПОКАРАННЯ ЯК ВИД ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ – ПРИХИЛЬНИКІВ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ПАРАДИГМИ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

Мудриєвська Л.М.,

кандидат філософських наук,

кандидат юридичних наук,

доцент, завідувачка кафедри теорії держави і права,

конституційного права та державного управління,

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,

ORCID: 0000-0003-2392-1657

Тороп М.О.,

аспірант кафедри теорії держави і права,

конституційного права та державного управління,

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ORCID: 0009-0001-2607-2518

Мудриєвська Л.М., Тороп М.О. Покарання як вид юридичної відповідальності в науковій спадщині українських науковців – прихильників позитивістської парадигми середини ХІХ – початку ХХ сторіччя.

Стаття присвячена дослідженню трактування сутності і природи покарання як складової юридичної відповідальності, що дозволяє ефективно реагувати на зміни в суспільних відносинах та забезпечувати принцип справедливості, необхідний для підтримання рівноваги в суспільстві та державі.

У статті розглядаються різні підходи до трактування природи покарання у працях правознавців – прихильників позитивістської парадигми права, що діяли в Україні в середині ХІХ — на початку ХХ століття. Сучасні дискусії зосереджуються на важливих аспектах юридичної відповідальності, особливо щодо її стабільності й динамізму в умовах глобальних викликів для існування людства. Юридична відповідальність і справедливість тісно пов'язані між собою, оскільки вона слугує інструментом для досягнення справедливості в будь-якій правовій системі.

Зміни суспільних цінностей суттєво впливають на сприйняття й роль покарання, як обоюдного процесу особа-суспільство. Покарання впливає не тільки на особу злочинця, а й на суспільство, яке потребує видимої реакції на порушення рівноваги і справедливості суспільного існування. Важливо зберігати баланс між стабільністю й динамізмом юридичної відповідальності: стабільність надає правовій системі надійності, тоді як динамізм

дозволяє адаптуватися до сучасних умов і потреб суспільства.

Аналізуючи різні погляди на сутність покарання, автори з'ясували, що відомих науковців – Л. Владимірова, О. Кістяківського, об'єднують кілька спільних поглядів. По-перше, вони не вважали юридичну відповідальність самостійним правовим інститутом, що притаманний окремим галузям права. По-друге, вони розглядали покарання в рамках кримінального права і розглядали природу відповідальності в залежності від багатьох факторів. Вони надали структуровану класифікацію покарань в залежності від специфічних факторів, що впливають на використання визначеного виду покарань. Вони виступали прибічниками гуманізації покарань і розглядали сам процес відбування покарання не стільки як страждання особи злочинця, скільки його перевиховання і соціалізації.

Ключові слова: покарання, смертна кара, кримінальна відповідальність, поліцейська відповідальність, юридична відповідальність, юридичний позитивізм, каральна система, про-ступки.

Mudryievska L.M., Torop M.O. Punishment as a type of legal responsibility in the scientific heritage of ukrainian scientists – supporters of the positivist paradigm of the mid-XIX – early XX century.

The article is devoted to the study of the interpretation of the essence and nature of punishment as a component of legal responsibility, which allows you to effectively respond to changes

in social relations and ensure the principle of justice, which is necessary to maintain balance in society and the state. The article examines different approaches to the interpretation of the nature of punishment in the writings of jurists - supporters of the positivist paradigm of law, who worked in Ukraine in the middle of the 19th and early 20th centuries. Modern discussions focus on important aspects of legal responsibility, especially regarding its stability and dynamism in the conditions of global challenges for the existence of humanity. Legal responsibility and justice are closely related because it serves as a tool to achieve justice in any legal system. Changes in social values significantly affect the perception and role of punishment as a mutual process between a person and society. Punishment affects not only the person of the criminal, but also society, which needs a visible reaction to the violation of the balance and justice of social existence. It is important to maintain a balance between stability and dynamism of legal responsibility: stability gives the legal system reliability, while dynamism allows it to adapt to modern conditions and needs of society. Analyzing different views on the essence of punishment, the authors found out that famous scientists - L. Vladimirov, O. Kistiakivskyi - share several common views. First, they did not consider legal responsibility to be an independent legal institution inherent in certain branches of law. Second, they considered punishment within the framework of criminal law and considered the nature of responsibility depending on many factors. They provided a structured classification of punishments depending on specific factors affecting the use of a certain type of punishment. They were supporters of the humanization of punishments and considered the very process of serving the punishment not so much as the suffering of the criminal personally, but as his re-education and socialization.

Key words: punishment, death penalty, criminal responsibility, police responsibility, legal responsibility, legal positivism, penal system, misdemeanors.

Постановка проблеми. Останні глобальні цивілізаційні зміни у світі спонукають до роздумів щодо відновлення основного принципу права – справедливості. Цей принцип можна також вважати фундаментальним у системі юридичної відповідальності, яка є результатом застосування негативної юридичної відповідальності. Не можна не погодитися з твердженням, що юридична відповідальність є однією з форм соціальної відповідальності, а отже, вона є динамічним правовим явищем, яке змінюється разом із соціальними відносинами. Але вона одночасно має і статичний стан, який проявляється в тому, що

вона є кінцевим етапом реалізації норми права та її порушення. І тут проявляється ще один важливий аспект юридичної відповідальності, що знаходиться в рамках її динамічного розвитку – процесуальний. Це все вказує на багатогранність цього, скоріш, суспільно-правового явища, яке відіграє якщо не первинну, то дуже значну роль в формуванні загальної правової культури, суспільної та індивідуальної правосвідомості. А також в реалізації найважливішого принципу суспільного життя – справедливості, яка виступає дороговказом для подальшого існування людства.

Тому зміни в цивілізаційних основах суспільної свідомості та сприйняття (або, навпаки, нерозуміння) невідворотності юридичної відповідальності вимагають постійного дослідження цього феномену.

Мета дослідження. Проаналізувати становлення сучасних підходів до розуміння сутності юридичної відповідальності (особливо кримінальної) в залежності від положень позитивістської юридичної парадигми в працях українських вчених наприкінці XIX – початку XX сторіччя.

Стан опрацювання проблематики. Серед українських науковців, які в своїх працях досліджують сутність юридичної відповідальності треба відзначити І.А. Безклубого, С.В. Бобровник, В.К. Грищука, А.М. Завального, М.І. Козюбру, Л.І. Каленіченко, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, Д.В. Слинька.

Але вони приділяють увагу дослідженню стану юридичної відповідальності в сучасному світі, з'ясуванню її сучасної сутності. Щодо історії становлення сучасних поглядів на сутність юридичної відповідальності, то комплексних досліджень, в яких би розглядалося відображення позитивістських поглядів відомих українських науковців середини XIX – початку XX сторіччя немає.

Виклад основного матеріалу. Серед науковців найбільш поширеними підходами до визначення юридичної відповідальності є її трактування як: міри (засобу, виду, форми) державного примусу; санкції, яка застосовується у випадку правопорушення; покарання; здатності суб'єкта, визнаного державою, відповідати за свої протиправні дії; осуду або негативної оцінки поведінки порушника; особливого правового стану; правовідносин, що виникають на основі правопорушення; виконання обов'язку за допомогою державного примусу; а також як обов'язку правопорушника нести негативні наслідки своїх дій [1, с. 132].

Багато з цих підходів сформувалось ще в XIX як серед західно-європейських дослідників, так і серед українських науковців.

Відомий заслужений професор кримінального права у Харківському університеті, засновник

перших курсів навчання журналістів Л.Є. Владимиров вважав, що державне покарання є протидія злочину, яке виражається в тому, що держава покладає на порушника закону, на злочинця, фізичне і моральне страждання, наперед, в законі, як загрозу, призначену за кожний злочин. Як бачимо, в цьому визначені об'єднано декілька підходів: і міра страждання, і покарання, і осуду або негативної оцінки поведінки порушника. Що підтверджує комплексність підходу до розуміння природи юридичної відповідальності.

Цікавим для дослідників історії права є і надана цим автором хронологічна схема становлення юридичної відповідальності в різні історичні періоди залежно від мети і характеру. Слід зауважити, прихильники позитивістської парадигми в юриспруденції дотримувались тієї точки зору, що юридична відповідальність дійсно залежить від галузі права, але, при цьому вважали, що вона виступає частиною і результатом реалізації норми права з порушенням. Тому не виділяли окремі види юридичної відповідальності або взагалі (крім кримінально-правової), або частково – поліцейська відповідальність, політична, кримінальна.

Це зауваження стосується і праць Л.Є. Владимірова, який навів свою класифікацію видів відповідальності саме на прикладі кримінальної відповідальності.

На першому етапі становлення кримінальна відповідальність не мала характеру державного покарання, а виступала актом приватної помсти; далі вона перетворювалась на систему композицій; після вона переходила в систему страшних кримінальних кар за принципом *jus talionis*; нарешті, покарання робиться відплатою винності, як оцінка внутрішньої та зовнішньої сторони винуватості злочинця.

Таким чином, поняття покарання, у своєму історичному розвитку, проходить три періоди: 1) період місця і композицій 2) період *jus talionis* і 3) період покарання, як всебічної оцінки вчиненого зла [2, с. 139].

Взагалі, на думку правознавця, кримінальна відповідальність - школа страждання злочинця: «Покарання, що має основною задачею відпрацювання відчуття відповідальності у окремої особи і цілого суспільства, повинно бути школою страждання. Воно повинно показати злочинцю, *ad oculos*, що вчинення зла в суспільстві тягне за собою лихо для особи, яка його вчинила. Ось чому, як би ми не схилилися перед вимогами гуманності, покарання повинно лякати і тюрми не повинні бути тими місцями, яких люди не тільки не лякаються, а, навпаки, намагаються потрапити до них, бо умови буцегарні кращі за умови їх постійного тяжкого життя.

По-друге, покарання повинно набути риси індивідуалізації, внаслідок якої воно повинно

бути розділено. Кращим в цьому випадку правознавець вважав покарання у вигляді позбавлення волі, яке може дробитися і реалізуватися саме індивідуально.

По-третє, покарання, як державна інституція, повинно моралізувати людину, підносити її морально. Воно повинно формувати у людини якості для співіснування з іншими і підготувати кожного до трудового життя.

В-четвертих, в самому покаранні повинно бути закладено можливість виправлення судової помилки, бо інакше зло залишається невинуватим і віковим закидом державі.

В-п'ятих, покарання повинно вражати інтереси тільки злочинця і не зачіпати інтересів осіб невинуватих.

В-шостих, каральні засоби повинні бути пристосовані до інтересів та умов держави [2, с. 142].

Крім визначення загальних рис покарання Л.Є. Владиміров надав також і характеристики каральної системи, тобто, охарактеризував системність підходу до розгляду покарання і каральної системи в єдності.

На думку науковця, каральна система повинна огорожувати суспільство від осіб, які своїми діями доказали, що вони небезпечні для суспільства. У випадках рецидиву пропонувалось застосовувати особливі засоби покарання.

Також він вважав, що каральна система повинна відрізнятися різноманіттям з метою встановлення каральної різниці між мотивами злочинців.

В-третьох, каральна система повинна мати кошти для надання впевненості суспільству в тому, що злочинець по закінченню відбування покарання буде і в подальшому знаходитись під кримінальною опікою, в сенсі не покарання, а запобігання вчинення злочину в подальшому [2, с. 143].

В кожен із згаданих періодів розвитку видів покарання, на думку Л.Є. Владимірова, застосовувалися різні жорстокі види кримінального покарання: в перший період – смертна кара, майнові покарання, вигнання, посилення, розграблення. У другий період – смертна кара, тілесні покарання, довічне ув'язнення, якщо не буде поручителя; майнові покарання. В третьому періоді найбільш розповсюджена смертна кара у різних видах, кари з тілесними ушкодженнями; з'являються каторжні роботи, позбавлення прав. З кінця XVIII сторіччя іде послаблення жорстокості покарань і починає формуватися сучасна система покарань.

Науковець присвятив свою увагу розгляду становлення кримінального покарання у вигляді смертної кари і відзначав, що людство протягом своєї історії відрізнялось великою жорстокістю, що відзначав і О.Ф. Кістяківський в своїй праці «Дослідження смертної кари».

Л.Є. Владимиров відзначав, що майже до кінця XVIII сторіччя смертна кара лютувала в Європі не тільки за тяжкі злочини, але і за ті діяння, що не мають великої важливості, а навіть мають значення простих поліцейських порушень.

З другої половини XVIII сторіччя гуманістичні ідеї, що мали своє трактування в працях видатних французьких вчених Ж.Ж. Руссо і Ш.Л. Монтеск'є, дали поштовх до послаблення покарань, і, навіть, скасуванню смертної кари. Першою в Європі смертна кара була скасована в 1786 р. в Тоскані, у Франції в 1832 р. була скасована смертна кара за політичні злочини.

З XIX сторіччя отримує розповсюдження застосування позбавлення волі за кримінальні злочини, що вважалося і науковцями, і практиками гуманізацією покарань (хоча це спірне питання).

Леонід Євстахійович Владимиров був прибічником застосування позбавлення волі. Він не вірив у виправлення всіх злочинців, але поєднання цього покарання з отриманням релігійної освіти в тюрмі, освоєнням якихось ремісничих навичок сприяє, на його думку, виправленню правопорушника і цю роботу потрібно продовжувати, не дивлячись ні на який спротив.

І взагалі, в поглядах Л.Є. Владимирова проявилось поєднання підходів до розуміння відповідальності, що притаманні юридичному позитивізму, і в той же час, він вважав, що і на моральному рівні злочинець сам розуміє вчинене і розуміє невідворотність покарання: «людина, яка вчинила злочин, сама, через свою віру в закон зла, передає себе правосуддю – для відкуплення провини [3, с. 24].

Видатний український дослідник кримінального права О.Ф. Кістяківський у своєму «Елементарному підручнику загального кримінального права» надав наступне визначення того, що можна вважати злочином: «Злочин є порушення закону, який встановлений для захисту безпеки і добробуту громадян, порушення юридично осудне, що вчинене шляхом зовнішнього, позитивного чи негативного діяння, що складається або з насильства, або з обману чи недбалості» [4, с. 42]. Злочин передбачає покарання. Тож науковець підкреслював, що основною метою покарання є самозбереження. Це самозбереження проявляється у захисті від шкоди, досягненні безпеки, відновленні втрат, спричинених злочином, а також у задоволенні почуття справедливості. Дослідження Кістяківського можна вважати досягненням, адже він розглядає покарання як суспільний інститут, а не лише як елемент правової системи. Цей підхід є більш комплексним, адже охоплює стан та дії всього суспільства, а не лише діяльність держави у боротьбі зі злочинністю.

Щодо класифікації злочинів, то вона доволі широка і чітко структурована. Критерії, що були

виділені науковцем, і тепер застосовуються в сучасній теорії кримінальної відповідальності: «В основі поділу лежить, як звичайно, якась із сторін злочину. Важливіший поділ, що має значення в чинному кримінальному праві, базуються на наступних істотних ознаках злочину: а) на суб'єкті; б) на об'єкті; в) на внутрішній його важливості; г) на способах вчинення переслідування» [4, с. 53].

За відношенням до суб'єкта злочини поділяються на загальні і особливі. Перші можуть бути вчинені будь яким представником суспільства, наприклад, крадіжка, вбивство, підпал. Особливі злочини вчиняються особами, що наділені визначеним соціальним статусом, які займають посаду. Це злочини, що вчиняються солдатами, духовними особами і т.д.

За об'єктом злочини поділяються на злочини проти держави, релігії, моралі, власності, життя, честі, гідності і т.д.

За внутрішньою важливістю, тобто за важливістю порушених прав, злочинному настрою виконавця, за об'ємом нанесеної шкоди, а разом з цим як результат всього переліченого – по величині покарання, злочини поділяються на безпосередньо злочини, проступки і поліцейські порушення. Тут викликає інтерес дослідників трьох членний поділ, а не двочленний – на злочини і проступки. За поясненнями О. Кістяківського, під поліцейським порушенням слід розуміти порушення правил, в той час, як злочин – це порушення прав. Учений з цим не погодився, вважаючи що намагання встановити філософську різницю між поліцейськими проступками і злочинами виявилися марними: «В теорії немає таких заборонених дій, які б під страхом покарання були б заборонені не заради охорони прав, а з іншого боку, відносна важливість і караність ні однієї протизаконної дії не може бути визначена без оцінки всієї сукупності означень, утворюючих злочинність» [4, с. 57].

За способом вчинення переслідування, злочини поділяються на кримінально-публічні і кримінально-приватні. Перші переслідуються крім скарг, поданих потерпілими, посадовими особами за своїм почином. Тобто, по відношенню до цих злочинів кримінальним позивачем виступає саме держава.

Переслідування кримінально-приватних злочинів не може бути розпочато без почину чи скарги постраждалого. Ні посадова особа, ні хтось сторонній не можуть порушити переслідування таких злочинів. Але тут науковець пропонує розрізняти ще два види злочинів: перший вид складають ті злочини, за якими переслідування не може бути розпочато без скарги потерпілого, чи його законних заступників, але подальше проведення справи виводиться з під впливу приватної волі. До таких злочинів на-

лежать зґвалтування, розбещення, викрадення жінки. Другий вид злочинів, за які переслідування не тільки починається, але і продовжується за бажанням потерпілого. Отже, тут примирення може зупинити справу на будь якій стадії. До цих злочинів належать різноманітні види образ, шлюбна зрада, сімейні крадіжки.

Тож треба відзначити своєрідність і системність поглядів О.Ф. Кістяківського щодо природи злочинів, їх класифікації, передбаченої обов'язкової відповідальності. При цьому, сам термін «юридична відповідальність» правознавцем не використовується. Ця риса притаманна всім прихильникам позитивістської парадигми, тому що відповідальність розглядається комплексно із злочином, як детерміністська система, в якій елементи не можуть існувати самостійно, без взаємозв'язку.

Висновки. Необхідно зазначити, що науковий внесок українських представників позитивістської правової парадигми середини ХІХ – початку ХХ століття в розуміння сутності та різновидів юридичної відповідальності суттєво сприяв формуванню сучасного погляду на це правове явище. Незважаючи на те, до якого саме напряму позитивістської парадигми належали науковці, вони не розглядали юридичну відповідальність як окремий інститут права. Її трактували в межах реалізації права, як логічне продовження норми через застосування санкцій.

Покарання, на думку авторів, найбільш повно і ярко проявляється в рамках кримінальної відповідальності, виражаючи особисті страждання порушника або позбавлення його певних благ. Л.Є. Владимиров поєднав в своїх трактов-

ках сутності, природи покарання висновки, що притаманні юридичному позитивізму, і в той же час, він вважав, що і на моральному рівні злочинець сам розуміє вчинене і розуміє невідворотність покарання.

Дослідження О.Ф. Кістяківського можна вважати науковим досягненням, адже він розглядав покарання як суспільний інститут, а не лише як результат реалізації санкції норми права. Цей підхід є більш комплексним, адже охоплює стан та дії всього суспільства, а не лише діяльність держави у боротьбі зі злочинністю.

Тож треба відзначити, що наукова спадщина названих авторів створила підґрунтя для сучасного розуміння природи кримінального покарання як різновиду юридичної відповідальності, хоча комплексність їх підходу проявлялось більш в трактуванні відповідальності як кінцевого результату порушення норми права, а не дослідження різноманітних видів юридичної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Літвінцева, А.С. Правова природа юридичної відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2016. Вип. 37. Т. 2. С. 130–134.
2. Владимиров Л. Е. Учебник уголовного права. Общая часть. Харьков. 1889.
3. Владимиров Л.Е. Закон зла. Харьков, 1892.
4. Кістяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. Киев: Университетская типография. 1875. Том 1. Общая часть. 438 с.